

Az erdélyi örmények vallási uniója

Oxendio Virziresco unitus püspök portréja

Nagy Kornél

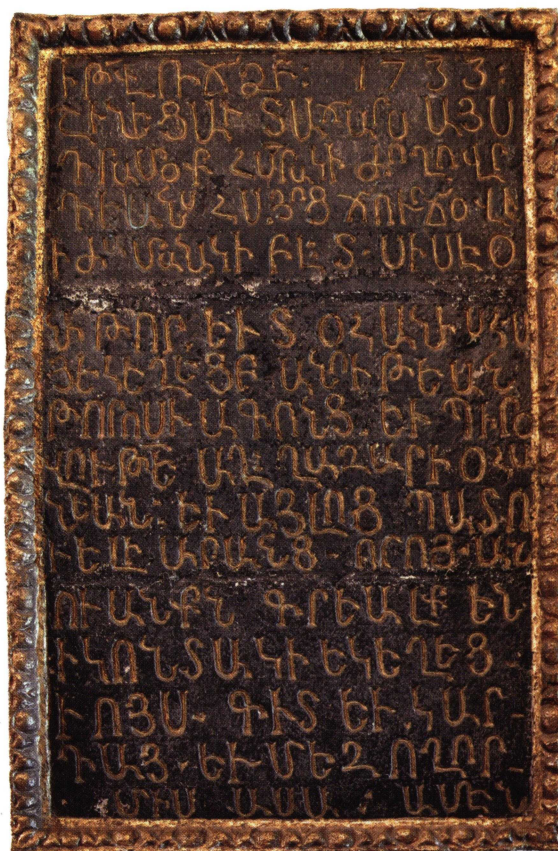
Az 1668–1672 között a sorozatos pogromok és hadjáratok elől Lengyelországból és Moldvából Erdélybe menekült örmények egyházi uniójának kérdése nem volt ismeretlen a magyar és a nemzetközi egyháztörténet előtt. Számon tartotta hagyományában ezt az erdélyi örménység is, igaz gyakorta ékesítette fel történetileg nem hiteles eseményekkel és mítoszokkal. Ugyanakkor igaznak bizonyul az a megállapítás is, hogy ez az egyházi unió hosszú ideig nem került a hazai és a nemzetközi egyháztörténeti kutatások látókörébe. Az erdélyi örmények vallási unióját elsősorban egy személyhez, a püspöki címet is viselő Oxendio Virzirescohoz¹ (1654–1715), illetve hittérítői és egyházszerezői tevékenységéhez kötik. Ez mintegy harminc esztendő t ölelt fel (1685–1715), amely gyakorlatilag egybeesett az Erdélyi Fejedelemségnek a Habsburg Monarchiába történt integrálásával.²

Ezzel kapcsolatban fel kell tennünk azt a kérdést, hogy miért nem került sokáig az erdélyi örmények uniójának kérdése a tudományos érdeklődés látókörébe? Ennek az egyik kézzelfogható oka ott keresendő, hogy az erdélyi örmények egyháztörténetét a tudomány művelői mindig is marginális témának tekintették. Ehhez nagyban hozzájárult az is, hogy az erdélyi örmények felekezeti viszonyaira vonatkozó tetemes számú forrásanyag túlnyomó többségét nem hazai, hanem külföldi levéltárak iratanyagaiban őrzik.

Külön problémát jelentett az erdélyi örmények körében magának az egyházi egyesülésnek folyamata is. Ugyanis a rendelkezésre álló kisszámú és túlnyomórészt korszerűtlen szakirodalom a nevezett egyháztörténeti folyamatot rengeteg mítosszal ékesítette fel, amely megzavarta e téma minden részletekre kiterjedő tudományos vizsgálatát. Az utóbbi esztendők folyamán lezajlott levéltári kutatások azonban egyöntetűen

tisztázták az erdélyi örmények vallási egyesülésének körülményeit.

Az egyházi unió kérdését kétféleképpen is lehet értelmezni. Először is az örmény apostoli egyház az 5–7. századtól kezdve mindig is nagy távolságot tartott mind Konstantinápolytól, mind pedig Rómától, és makacsul őrködött önállósága megtartása felett. Az örményeknek a 451. évi khalkédóni egyetemes

1. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom építési emléktáblája (1733)

2. Örmény és latin nyelvű felirat az örmény katolikus szerzetesrend, a mechtarista rend egykori erzsébetvárosi templomán (1795 körül)

zsinat tanításaihoz fűződő ellentmondásos viszonya ugyanakkor gyanút keltett az akkori egyetemes ortodox egyház köreiből, és ezért az örményeket gyakran vádolták meg monofizita eretnokséggel. A koraközépkortól kezdve egészen a koraujkor végéig az örményeket több-kevesebb sikerrel igyekeztek egyházi unióra bírni.³ Így az erdélyi örmények egyházi unióját tulajdonképpen egy kora-középkori uniók egyházpolitika koraujkori változatának kell tekinteni. Ezen túlmenően e problémát különösen pikánsá tette az a történelmi tény, hogy az örménység nagyon korán elvesztette önálló államiságát. Maga az Örményország kifejezés a 14. század végére pusztán földrajzi fogalomként vált. Ebben a kényes történelmi helyzetben az örmény apostoli egyház szerepe felértékelődött. Ugyanis az egyház és annak vezetője, a katolikosz testesítette meg magát az örmény nemzetet, és magát a nemzet tudatot az idegen fenntartás alatt álló anyaországi örmény területeken, valamint a diaszpórákban. Sőt az egyház és a nemzet fogalma e korszakban szinte egybeforr. Ezért a középkor folyamán az örmények már igen ellenségesen fogadtak mindenféle egyházi uniók közeledését akár Konstantinápoly, akár Róma irányából.⁴

Másodszor az erdélyi örmények körében a 17. század utolsó évtizedeiben meginduló egyházi uniók folyamata gyakorlatilag egybeesett a magyarországi és az erdélyi rekatolizáció, vagy ellenreformáció időszakával. A történelmi Magyarország déli, északi és keleti területein az Apostoli Szentszék hathatós támogatásával igen

komoly sikereket tudott felmutatni a magyarországi római katolikus egyház. A rekatolizáció folyamata tudniillik ez idő tájt igen nagy lendületet vett az ortodox erdélyi románok, valamint a felső-magyarországi rutének körében. Ez utóbbit nemcsak a szentszéki missziók, vagy magyar katolikus egyház vezetői, hanem a katolikus Habsburgok is hathatósan támogatták. Ily módon a kutatások szemszögéből az erdélyi örmények egyházi uniója nemcsak szimplán armenisztikai, hanem igenis missziótörténeti kérdésnek is bizonyult.

Az Erdélybe Minas T'oxat'ec'i (1610?–1686) moldvai püspök vezetésével 1668–1672 között bemenekült erdélyi örmények körében a katolikus missziók lehetősége közel száz esztendőig nem volt napirenden. Jóllehet Erdély római katolikus püspöki vikáriusa, Szebelébi Bertalan (1631–1707), illetve a csíksomlyói obszerváns ferences atyák megkísérelték őket áttéríteni a katolikus hitre, de próbálkozásaik Minas püspök és az erdélyi örmény klérus hathatós ellenállása miatt meghiúsultak.⁵

Végül körükben a missziót az időközben unitussá váló Lemberg (Łwów, L'vov, Lviv) örmény unitus érseksége és az Apostoli Szentszék együttesen kezdeményezte 1683-ban.⁶ Az unitus érsekség azzal igyekezett eme szándékát alátámasztani, hogy az Erdélybe menekült örmények mindig is az érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt az igényt az 17. század első harmadában lezajlott vallási uniójuk megkötése után is érvényesíteni akarták. Sőt Francesco Martelli (1633–1708) varsói apostoli nunciusnak és a theatinus Francesco Bonesanának (1651–1709), az 1664-ben alapított lembergi Örmény Kollégium prefektusának, a Szentszékhez eljuttatott jelentései felhívták a figyelmet az erdélyi örmények körében végzendő katolikus misszió fontosságára.⁷ Az Apostoli Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) e kérés, vagy szándék elé nem gördített akadályt.

A szentszéki hatóságok csakhamar megtalálták Oxendio Virziresco (1654–1715) unitus örmény papban azt a személyt, aki képesnek mutatkozhatott az erdélyi örmények áttérítésére. Oxendio Virziresco kiválasztása ideálisnak bizonyult: moldvai születésű örmény volt, teológiai tanulmányait a római Collegium

Urbanumban, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának papneveldejében szerezte, és anyanyelvén kívül több nyelven beszélt folyékonyan.⁸ Kiválasztásában szerepet játszott továbbá az is, hogy családja még 1668-ban Minas püspökkel együtt menekült Erdélybe Moldvából. Oxendio Virziresco számára a küldetés célja egyértelmű volt: tető alá hozni az erdélyi örmények vallási egyesülését, és megszervezni Erdélyben az örmény unitus egyházat.

Oxendio 1685 őszen érkezett Rómából Bécs-Varsó-Lemberg érintésével Erdélybe, és Gyergyószentmiklóson az ottani örmény közösségben már sikeres térítéseket tudott felmutatni.⁹ Ennek ellenére missziója elején az unitus papot nem fogadták a helyi örmények tárt karokkal, mert komoly összetűzésbe keveredett Minas püspökkel és papjaival. A feljegyzések szerint Oxendiót legalább kétszer érte részükről testi inzultus.¹⁰ Ennek a heves reakciónak az volt az oka, hogy az erdélyi örmény klérusnak ekkor még igencsak elevenen élt az erőszakos botrányos körülmények között lezajló, illetve Nikol Torosowicz (1603–1681) érsek nevével fémjelzett leMBERGI ÖRMÉNY EGyhÁZI UNió emlékezete (1627–1681).¹¹

Ennek ellenére kis idő elteltével Oxendio helyzete Erdélyben stabilizálódni látszott. Ebben szerepet játszott az az aktus is, hogy Oxendio sikerrel térítette át katolikus hitre családját. A misszionárius már munkája kezdetén felismerte, hogy Erdélyben az örmények körében az egyházi unió csak akkor lehet igazán eredményes, ha sikerül megnyerni a katolikus egyháznak az idős Minas püspököt és az erdélyi örmény klérust.¹² E felismerés mindenképp kulcsfontosságúnak bizonyult, hiszen Minas püspök az 1668. évi betelepülés után Erdélyben egy jól működő egyházat épített ki.

Mindenesetre Oxendio családján keresztül érintkezésbe lépett Minas püspökkel. Ugyan az unió-ellenes agg püspököt nem tudta rábeszélni a vallási egyesülésre, azt viszont elérte, hogy vele 1686 őszen a püspök Lembergbe utazzon tárgyalásokat folytatni Vardan Hunanean (1644–1715) örmény unitus érsekkel és Opizio Pallavicini (1635–1700) akkori varsói apostoli nunciussal. Minas püspök leMBERGI tartózkodása kapcsán hosszú időn keresztül a tudomány elfogadta azt a nézetet, miszerint Oxendio háttérmunkájának kö-

szönhetően Minas püspök Lembergben az erdélyi örmény közösség nevében kimondta a vallási egyesülést Rómával, és ezt megerősítve letette Pallavicini nunciussal és Hunanean érsek kezébe a katolikus hitvallást.¹³ Ezt követően a püspök elhagyta Lemberget, és Erdélybe készült visszatérni híveihez. Azonban Minas püspök útközben tisztázatlan körülmények között elhunyt 1686 decemberében. Ugyanakkor az utóbbi esztendő levéltári kutatásai rámutattak arra a tényre, hogy Minas püspök nem mondta ki a vallási egyesülést, és nem tette le a katolikus hitvallást sem. Sőt személyesen nem is találkozott Pallavicini nunciussal. Az egykorú dokumentumok egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy Minas püspök heves hitvitákat folytatott Lembergben Hunanean érsekkel az örmény apostoli hit védelmében.¹⁴ Sőt az egyik, Oxendio által az 1687 elején írott dokumentum konkrétan arról tudósít, hogy Minas püspök nem unitusként, azaz katolikusként, hanem igenis apostoli hitű örményként (Oxendio megfogalmazásában eretnekként) távozott el az élők sorából.¹⁵

Minas püspök halála azonban megkönnyítette Oxendio helyzetét Erdélyben. Missziójának legfőbb ellenzője elhunyt, és így teljes erővel törekedhetett Erdélyben a vezető nélkül maradt keleti hitű örmény lakosság és papság áttérítésére. Hittérítői munkásságának eredményeképpen 1689 februárjában három erdélyi

3. A mechtaristák egykori erzsébetvárosi rendháza

4. Örmény katolikus templom Szépvízen (1762–1785)

lyi örmény pap vezetésével (név szerint Elia Mendrul, Vardan Potoczky és Astuacatur Nigošan) népes örmény delegáció érkezett Erdélyből Lembergbe. A küldöttség az erdélyi örmény közösség nevében hivatalosan is elfogadta a vallási uniót, és letette Hunanean érsek kezébe a katolikus hitvallást. Sőt az örmények elismerték, hogy a megkötött unióval a leMBERGI örmény unitus érsekség egyházi joghatósága alá tartoznak.¹⁶ A küldöttség egyúttal arra kérte Hunanean érseket és Giacomo Cantelmi (1645–1702) varsói apostoli nunciust, hogy járjon közbe a szentszéki hatóságoknál Oxendio Virziresco mielőbbi unitus püspöki kinevezését illetően.¹⁷ Ez a kérés az egyházi unió szempontjából azért bizonyult fontosnak, mert Minas püspök halála után az örmény egyházfő, I. Eliazár (1682–1691) 1687-ben az erdélyi és a moldvai apostoli vallású örmények püspökének nevezte ki a lengyelországi

születésű Theodor Wartanowiczot (1652–1700).¹⁸ Az újonnan kinevezett örmény apostoli rítusú püspök viszont nem jutott el sem Erdélybe, sem Moldvába. A leMBERGI örmény unitus érsekség és az Apostoli Szentszék ugyanis együttesen sikerrel akadályozta meg Wardanowicz belépését Erdélybe.¹⁹

Az erdélyi örménység vallási uniója ugyanakkor egy tökéletlen, részleteiben teljesen ki nem munkált egyházi egyesülésnek bizonyult. A Lembergben megkötött vallási unió tudniillik rengeteg megválaszolatlan kérdést hordozott magában. Ugyanis az egyesülésről szóló iratok csupán a vallási unió kimondására, illetve a leMBERGI örmény unitus érsekség egyházi joghatóságának és a római pápa primátusának elismerésére szorítkoztak. Ez az aktus viszont egyáltalán nem tisztázta az egyházi unióra lépő erdélyi örmények állásfoglalását az Eukharisztiairól, a Filioque imádságról (örményül: *ew yorduoyan*), a Purgatórium (örményül: *K'awarann*) létéről, a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinat tanításáról, a kalendárium használatáról, az áttért örmény papok jogi és házassági státusáról. Mindenesetre egyöntetű tény, hogy az egyházi unió értelmezése számos új konfliktusmezőt nyitott meg az elkövetkezendő években.

A legelfogadottabb tudományos vélemény szerint az egyházi unió megteremtését elsődlegesen a vallási egység helyreállításának idealisztikus gondolata vezérelte. Megkötésében sem a bécsi udvar, sem a magyar katolikus egyház, sem a jezsuita-rend nem játszott szerepet. Az Apostoli Szentszék úgy látta, hogy az egyházi unió kapcsán idővel helyreállhat az a keresztény hitbeli egység, amely a két egyházat jellemezte a kereszténység hajnalán I. Szilveszter (314–335) római pápa és Világosító Szent Gergely (287–325), az örmények apostola és első egyházfője (katholikosza) idején. A latin, vagy római katolikus egyház álláspontja szerint az örmény egyház Világosító Szent Gergely méltatlan és eretnek utódai miatt távolodott el az akkor még egységes katolikus és ortodox tanítástól, és lépett a szakadárság, illetve a monofizita eretnekség útjára.²⁰ Ezért az Apostoli Szentszék fontos mérföldkőnek tartotta a lengyelországi örmény közösség egyházi uniója után az erdélyi örmények vallási egyesülését is, mivel a megkötött uniók kiemelt fontosságú „hídőállást” képezhettek majdan az anyaországi ör-

mény apostoli egyháznak Rómával történő egyesüléséhez. Az erdélyi örmények egyesülése mögött gazdasági okokat, vagy szándékokat nem lehet találni. Ugyanis az örmények I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem 1680. és 1681. évi rendeleteinek megfelelően már vallási egyesülés előtt nagyon kedvező gazdasági előjogokat élveztek.

Az 1689. évi egyházi unió létrejötté nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Oxendio Virzirescót VIII. Sándor (1689–1691), római pápa 1690. október 2-án címzetes püspöknek és az erdélyi örmények apostoli vikáriusának nevezte ki. Az Apostoli Szentszék fizetségül évi 100 scudót állapított meg számára.²¹ A kinevezéssel egyidejűleg az erdélyi örményeket a lembergi örmény unitus érsekség heves tiltakozása ellenére az Apostoli Szentszék közvetlenül saját egyházi joghatósága alá vonta.²² A püspöki felszentelést végül 1691. július 30-án tartották meg Lembergben, az érseki székesegyházban. A szertartást latin és örmény unitus rítus szerint Vardan Hunanean unitus érsek és Antonio Santa Croce (1656–1712) varsói (későbbi bécsi) apostoli nuncius végezte.²³ Oxendio Virziresco püspöki kinevezésében Giacomo Cantelmi korábbi varsói apostoli nuncius szerzett elévülhetetlen érdemeket, aki 1689–1690 között állhatatosságával és kiváló tárgyalóképességével meg tudta győzni az Apostoli Szentszék befolyásos bíborosait Oxendio püspöki jelöltségének támogatásához.²⁴

Oxendio püspököt az Apostoli Szentszék tudatosan címzetes püspöknek (pontosabban az írországi Aladia címzetes püspökének) nevezte ki. E lépés egyik legfőbb oka az volt, hogy Róma a magyar katolikus egyház érdekeit is figyelembe vette, különösen azért, mert a magyar egyház mindent elkövetett, hogy visszaállítsa az erdélyi római katolikus püspökség megtépázott tekintélyét, amely egyházi hivatal 1601 óta betöltetlen volt.²⁵ E lépés másik oka pedig az volt, hogy az Apostoli Szentszék a beérkező misszionáriusi jelentések alapján jól informált volt az erdélyi katolikusok helyzetéről. Róma Erdély 1690-ben történt politikai változását követve (*Diploma Leopodinum*) figyelembe vette azt a tényt, hogy a protestánsok erős politikai befolyása miatt még mindig nem lenne szerencsés, ha nyíltan katolikus püspököt nevezzen ki az unitus ör-

mények élére. Többek között ezért is határoztak a címzetes püspökségről, és külön utasították Oxendio Virzirescót, hogy inkognitóban, egyszerű papnak, vagy szerzetesnek öltözve tevékenykedjék erdélyi hívei körében.²⁶

Az erdélyi örmények egyházi uniója, mint ahogyan azt a fentiekben említettük, rengeteg kérdést nyitva hagyott, és emiatt számtalan feszültség és konfliktus forrása lett az erdélyi örmény egyházon belül. Ennek okait többek között a latin és az örmény egyházi hagyomány különbözőségeiben kell keresni. Az immár püspökké szentelt Oxendio Virziresco a feltétlen latinizáció híve volt, míg papjai olyan áttért személyek voltak, akik áttérésük előtt hagyományosan az örmény apostoli egyház kulturális közegében nevelkedtek. Oxendio püspök a római Collegium Urbanumban szerezte a tudását, ahol abban az időben a nyugati teológiai oktatást részesítették előnyben. Örmény származása ellenére mindig a római katolikus egyház emberének tartotta magát. Ebben a gondolkodásában az is okvetlenül szerepet játszhatott, hogy 1681. augusztus 9-én latin rítusban szentelte pappá Rómában Edoardo Cybo (1619–1705) címzetes seleuciai érsek, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának titkára.²⁷ Így latinul misézett, a szentségeket latin rítus szerint szolgáltatta ki híveinek, és egyúttal latin nyelvű misekönyveket is használt. Míg az örmény papok az egyházi unió megkötése után is hagyományosan örmény apostoli rítusban miséztek. Számukra a vallási unió ugyanis azzal kimerült, hogy elismerték a római pápa főségét.

Az 1691. esztendő őszen az egyházi unió eltérő értelmezése miatt Besztercén konfliktus robbant ki. Oxendio püspök az erdélyi örmények körében végzett vizitációi során azt tapasztalta, hogy az örmény papok többsége házasságban él. Az örmény papok számára is a cölibátust tartotta követendő példának, ezért az Apostoli Szentszéknek be is vádolta őket, miszerint házasságuk miatt eretnokségben élnek. A megvádolt örmény papok azzal védekeztek, hogy ők az 1689-ben megkötött vallási unió előtt már házasságban éltek, és ez nem képezhetett akadályt abban, hogy továbbra is gyakorolhassák, valamint ellássák papi hivatalukat. Ebben a kérdésben az Apostoli Szentszék az örmény papoknak adott igazat, de az örmény unitus egyházon

belül a légkör továbbra is feszült maradt. Ezt a problémát külön tetézte, hogy Oxendio közvetlen segítői lengyelországi örmények voltak, és a lemergi Örmény Kollégiumban szereztek teológiai képzettségüket, és ott a latin mellett, nagy hangsúlyt fektettek az örmény unitus rítus tanítására is. Sőt a lengyelországi örmény unitus egyházban a latinhoz igazodott örmény rítus szerint miséztek, miközben Oxendio püspök makacsul ragaszkodott a latin rítushoz. Így a püspök még közvetlen munkatársaival is konfrontálódott.²⁸

1691–1692 fordulóján újabb konfliktus robbant ki az egyházi unió megítélése kapcsán Oxendio püspök és a besztercei örmény papok között. Vardan Potoczky és Astuacatur Nigošean áttért örmény szerzetes papok a megkötött egyházi unió ellen kezdtek prédikálni a besztercei örmények körében. Ennek indítéka az volt, hogy az örmények az egyházi uniót egyre inkább kártekonynak ítélték, mivel az örmény identitást kezdte háttérbe szorítani. Másfelől az örmények 1689-ban abban bíztak, hogy az egyházi unió megkötésével, azaz katolikussá válásukkal, kiszélesítik korábbi gazdasági előjogaikat. Ebben keservesen csalódtak, sőt adóikat az egyházi unió után többször is megemelték a világi hatóságok. Ez elégedetlenséget szült, amelynek okát Oxendio püspökben és az általa tető alá hozott vallási egyesülésben látták. Ráadásul ez kapóra jött az erdélyi protestáns elit számára, akik azzal hitegették az örményeket, hogy amennyiben megtagadják unitus hitüket, akkor segítenek számukra közbenjárni a bécsi udvarnál, hogy kiszélesítsék a korábbi gazdasági kiváltságait. Ugyanis a protestánsok az örmény unitus püspökben, nemcsak Róma, hanem egyúttal a bécsi udvar emberét is látták.²⁹

Ez az ügy végül azzal zárult le, hogy Vardan Potoczky és Astuacatur Nigošean, valamint híveik visszamondták az egyházi uniót. Sokan közülük (mintegy 100 örmény család) Astuacatur Nigošean vezetésével visszatelepedtek Moldvába.³⁰ Erre a püspök vizsgálatot rendelt el, és segítséget kért az Apostoli Szentszéktől, a bécsi udvartól és az erdélyi politikai elitől. Oxendio püspök erőfeszítéseit nem koronázta siker. Az erdélyi elit egyáltalán nem állt mellé, a bécsi udvar figyelmét pedig teljesen lekötötte az oszmán-törökkel szembeni felszabadító háború, a szentszéki hatóságok meg messze voltak

Erdélytől. Sót II. Apafi Mihály (1672–1713) erdélyi választott fejedelem és Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár a renitens örmények segítségére siettek. Vardan Potoczky és mintegy hatvan, az egyházi uniót megtagadó örmény család 1692 nyarán Besztercéről Ebesfalvára (a mai Erzsébetvárosba) költözött. Számukra a fejedelem külön gazdasági kiváltságokat és szabad vallásgyakorlást biztosított.³¹

Astuacatur Nigošean miatt Oxendio püspök az Apostoli Szentszék tudta és áldása nélkül Moldvába távozott, hogy rábírja az örmény papot és híveit visszatérésre, illetve visszatértse őket az unitus hitre.³² A püspök öntörvényű missziója eredménytelen maradt, és így tekintélyében megtépázva visszatért Erdélybe. Igaz Astuacatur Nigošean csakhamar 1693-ban visszatért Moldvából, és Besztercén az egyházi unió ellen próbált prédikálni. A püspök időben lépett: a császári katonaság segítségével elfogatta a renitens örmény papot és híveit. Astuacatur Nigošean a nagyszebeni tömlöcbe vetette, és hittagadással vádolta meg. Ennek az eljárásnak nem lett semmilyen eredménye, mert az örmény pap még az 1693. esztendőben tisztázatlan körülmények között a tömlöcben elhalálozott.³³

1697-ben Besztercén Oxendio püspök az egyházi unió értelmezése kapcsán újabb botrányt robbantott ki. Az 1691. évi esethez hasonlóan azzal vádolta meg az erdélyi örmény papokat, hogy a vallási unió ellenére többségük házasságban élt. A püspök az ügy főkomposainak Vardan Potoczkyt, az ebesfalvi hittagadót, valamint Elia Mendrul besztercei esperest nevezte meg.³⁴ Ugyanakkor a megvádolt örmény papok a püspököt zsarnoksággal és korrupcióval vádolták be az Apostoli Szentszéknél és a lemergi örmény unitus érsekségnél. A korrupció vádja abban gyökerezett, hogy Oxendio püspök egy elhunyt gazdag erdélyi örmény kereskedő hagyatékára tette rá a kezét 1696-ban, amelyből még ugyanabban az évben Görgényszentimrén tekintélyes birtokot vásárolt magának.³⁵ Ez egyébiránt szemet szűrt az erdélyi világi hatóságoknak is. Különösen nem nézte ezt jó szemmel a katolikus hitű gróf altorjai Apor István (1638–1704) erdélyi kincstartó sem. Ugyanis a dokumentumokból kiderült, hogy a püspök az Apostoli Szentszék által megállapított évi 100 scudo fizetségét mindig is több éves késésekkel

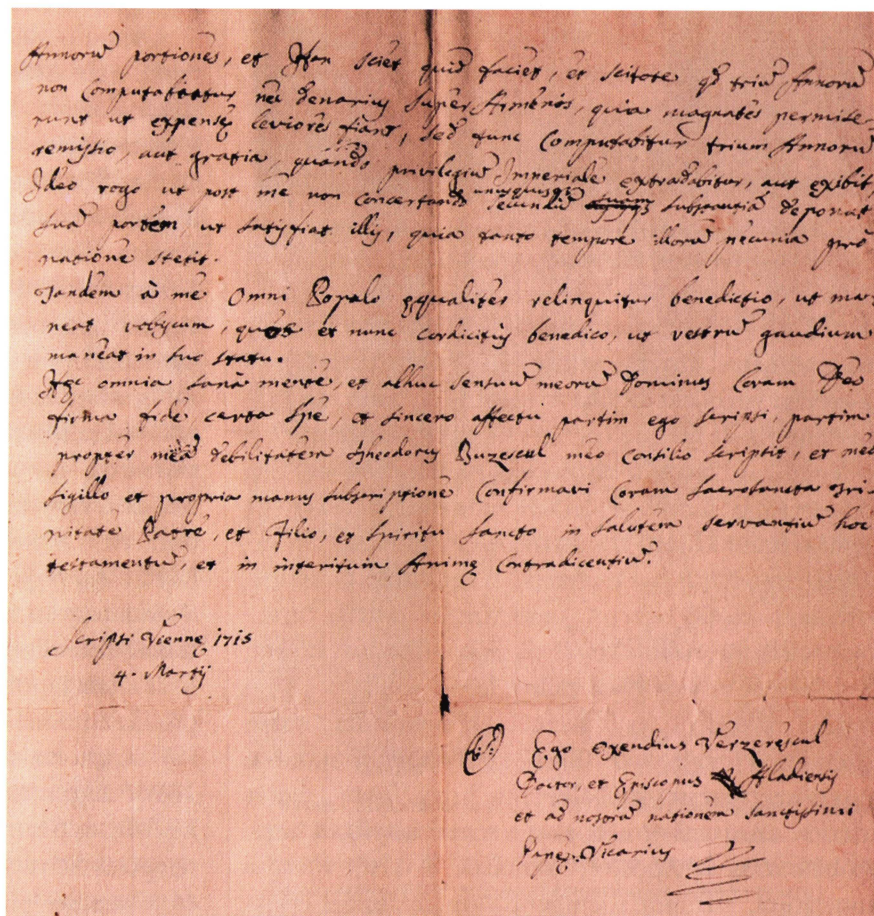
kapta meg Rómából, és többször kilincselte a kincstartónál pénzügyi segílyt kérve.³⁶ Apor utána akart járni a hirtelen jött jólétnek, és az örmények mellett szintén sikkasztással vádolta be az örmény unitus püspököt.³⁷ Az Elia Mendrulhoz kapcsolódó konfliktushoz ugyanakkor egy korrupciós probléma is társult. Mindenesetre az Apostoli Szentszék és az Erdélyben tevékenykedő obszerváns és konventuális (minorita) ferences szerzetesek, valamint a jezsuita páterek Oxendio püspök védelmére keltek. Két év alatt több vizsgálóbizottságot állítottak fel, amelyek elfogultnak bizonyultak és Oxendio püspöknek adtak igazat. Elia Mendrul és hívei erre visszamondták az egyházi uniót, és többségük, mintegy 400 örmény család Moldvába távozott.³⁸

Csakhamar Elia Mendrul körül is szorult a hurrok. Az 1698. év végén az Apostoli Szentszék utasítására felállított és Vizkeleti Zsigmond³⁹ (1648–1718), illetve Halászi István⁴⁰ (1648–1705) erdélyi jezsuita páterek által vezetett vizsgálóbizottság már keményebben, a császári katonaság bevonásával lépett fel az erdélyi örmény közösségekben. Közülük sokakat erőszakkal kényszerítettek az egyházi unió újbóli elfogadására. Ennek tükrében Vardan Potoczkyt is elfogták Ebesfalván, és mint hittagadót életfogytiglani börtönre ítélték.⁴¹ Elia Mendrul más megoldást nem látva megmaradt híveivel elhagyta Erdélyt, visszatelepült Moldvába, és végérvényesen visszamondta az 1689-ben Lembergben kimondott vallási uniót.⁴²

Az Elia Mendrul-ügy egyszerűen fordulatot jelentett az erdélyi örmények egyháztörténetében. A viszály lezárulásával kiteljesedett az erdélyi örmények vallási uniója. Igaz, Oxendio püspök maga sem gondolta, hogy hittérítői tevékenysége ilyen kemény konfliktusok árán valósul meg. Mindazonáltal

ezzel a konfliktussal az egész erdélyi örmény közösség visszafordíthatatlanul unitussá vált. Az erdélyi örmények a konfliktussal ugyanakkor jelentősen meggyengültek. Számarányuk érezhetően csökkent, köszönhetően elsősorban annak, hogy Oxendio egyházi ellenzéke 1691–1700 között nagyszámban költözött ki Moldvába. Az unitus püspök ennek ellenére a konfliktusból összességében mégis jól jött ki. Bár az erdélyi örmény unitus hívek száma szemmel láthatóan visszaesett, Oxendio egy kisebb, de a felekezetiileg homogénebb közösséget tudhatott maga mögött. A viszályban a római katolikus egyház szinte végig mellette állt, miáltal Elia Mendrul támogatói bázisa a folyamatos ki-, vagy elköltözések miatt jelentősen lecsökkent.

Oxendio püspök az említett korrupció vádja alól a vizsgálatok során ugyan felmentést kapott, de teljes

5. Oxendio Virziresco végrendeletének (1713. március 4.) másolata. Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár 339/b 1. doboz

6. Az erzsébetvárosi örmény katolikus Világostó Szent Gergely plébániai társulat alapítólevelének borítója (1729)

mértékben sohasem tudta tisztázni magát.⁴³ A korrupció gyanújának árnyéka szinte élete végéig rávetült, és az erdélyi világi elit az Elia Mendrul-ügy után egyáltalán nem bízott meg az örmény unitus püspökben.

Végül, de nem utolsósorban, különösen az Elia Mendrul-ügy fényében, le kell azt szögezni, hogy az egyházi uniót követő konfliktusok egyöntetűen lerombolták azt a hazai és a nemzetközi tudományos köztudatban uralkodó nézetet, miszerint az erdélyi örmények vallási egyesülése viszályok és konfliktusok nélkül, csendben és békekességben zajlott le.

Elia Mendrul és híveinek kimenekülése után Oxendio Virziresco 1700–1711 között a moldvai missziószervezéssel próbálkozott, hogy vissza-, illetve áttértse az ottani örményeket a római katolikus hitre. Próbálkozása az Apostoli Szentszék, a varsói apostoli nunciatúra, valamint a leMBERGI örmény unitus érsekség közötti érdekellentétek, a moldvai világi és egyházi hatóságok ellenállása miatt kudarcot vallott.⁴⁴ Oxendio

püspök moldvai misszióját végérvényesen szertefoszlatta az is, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején 1704-ben kuruc fogságba került, és közel három évig tartó munkácsi fogság után a kurucok kiutasították az országból, majd a szabadságharc gyengülése miatt már 1709-ben visszatért Erdélybe.⁴⁵

Oxendio püspök és segítői a moldvai meghiúsult misszió folytán szüntelenül attól rettegetek, hogy idővel Moldvából az örmény katolikus parancsára örmény keleti papok jöhetnek Erdélybe az unitus örmények visszatértésére. Ez a félelem, két jelentéktelen elszigetelt esetet leszámítva, valótlanul bizonyult.⁴⁶ Aggodalmukat minden bizonnyal az áttért erdélyi unitus románok példája táplálhatta: a bukaresti metropoliták a konstantinápolyi pátriárka buzdítására görög és román pópákat és szerzeteseket küldtek Erdélybe az erdélyi román unió ellen prédikálni.

Oxendio püspök 1710-ben történt végleges visszatérése után elsősorban az erdélyi örmény közösség újjászervezésére koncentrált. Legfőbb kötelességének a szamosújvári uradalom felépítését és kiváltságolását érezte. Szamosújvár kérdése már az 1690-es években is foglalkoztatta Oxendio püspököt. Közvetlenül a Vardan Potoczky-féle hittagadási ügyet követően a püspök rájött arra, hogy az erdélyi örményeket az egyházi unióban hosszú távon csak kiváltságokkal lehet megtartani. A püspök szembesülni kényszerült azal is, hogy az egyházi unió ellenére sok örmény települt vissza Moldvába, ezért az Erdélyben szétszórt örményeket egy településen kívánta összefogni. 1696-ban Bécsben tett látogatást, és az udvarhoz folyamodott. Arra kérte I. Lipót (1657–1705) császárt és királyt, hogy engedje át az örményeknek méltányos áron a szamosújvári fiskális uradalmat. A folyamodvány hatékonyabb elbírálása érdekében felvette a kapcsolatot Kollonich Lipót (1631–1707) bíborossal, esztergomi primás-érsekkel.⁴⁷ Ez a háttérmunka viszonylag gyorsan meghozta a maga gyümölcsét, ugyanis I. Lipót 1696. augusztus 20-án jóváhagyta Oxendio püspök kérését, és Szamosújvárt jelölte ki a jövőbeni örmény település helyéül.⁴⁸ Ugyanakkor az Elia Mendrul-ügy, és Oxendio püspöknek Apor kincstartóval támadt konfliktusa, valamint a Rákóczi szabadságharc kitörése miatt e kérés tényleges végrehajtása késlekedett. Az ör-

mények Szamosújvárra csak 1712-ben költöztek át Besztercéről és a környező falvakból.

Oxendio úgy érezte, hogy a helyi hatóságok akadékoskodása és ellenérzése miatt az örmények nem mindig élhetnek a korábbi, még az erdélyi fejedelemtől 1680-ban kapott kereskedelmi kiváltságok adta lehetőségekkel. 1711. november 10-én emlékiratot dolgozott ki és nyújtott be a bécsi udvarnak az 1696-ban megkapott szamosújvári uradalom ügyében. A tizenégy pontból álló latin nyelvű memorandumban többek között azt kérte, hogy kapjanak az örmények hároméves adómentességet, valamint helyezték őket az erdélyi katonai parancsnokok védelme alá. Mindezt azzal magyarázta, hogy a Rákóczi-szabadságharc miatt az örmények komoly anyagi károkat szenvedtek. A püspök voltaképpen egy úgynevezett örmény diplomát (*Diploma Armenum*) szeretett volna kieszközölni a világi hatóságoknál Szamosújvár számára.⁴⁹

A memorandum ügyében sokáig nem történt érdemi döntés, sőt az ügymenet látványosan lelassult. Ezért Oxendio 1712 nyarán Bécsbe távozott, hogy az akkor épülő Szamosújvár, Erdély legnagyobb összefüggő örmény közössége számára kiváltságokat eszközöljön ki, illetve memorandumának érvényt szerezzen.⁵⁰

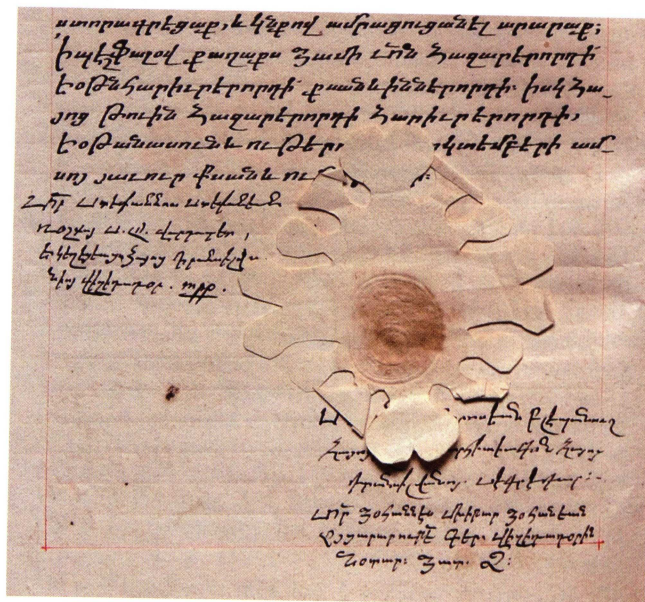
A majdnem három éves bécsi tartózkodása alatt Oxendio püspök ügye a számtalan audiencia ellenére sem haladt előre. Mindenesetre a közel három esztendőn keresztül tartó kilincselések, várakozások, tárgyalások, valamint idegeskedések teljesen megviselték, felőrölték, illetve felemésztették a 61. életévében járó Oxendio püspök egészségét. 1715. március 7-én váratlanul rosszul lett, és a bécsi Szent János Ispotályba szállították. A püspököt magas láz, illetve ideglegelés gyötörte, és még aznap este elvesztette az eszméletét. Az ispotály vezetője az udvari orvos segítségét kérte, aki nem tudta diagnosztizálni a püspök betegségét.⁵¹

Oxendio püspök három nap múlva, március 10-én meghalt.⁵² Halálát nagy valószínűséggel agyvérzés okozhatta.⁵³ Titokzatos rosszullete miatt olyan híresztelések kaptak lábra, miszerint az unitus püspököt a bécsi udvar a magyar katolikus klérus felbujtására megmérgezte. Ezt arra alapozták, hogy Oxendio püspök túl nagy befolyással rendelkezett az erdélyi örmények és katolikusok körében. Ezek a felvetések, vagy talála-

tások valószínűleg minden alapot nélkülöztek: miért is gyilkoltattak volna meg egy olyan főpapot, aki főpásztori hivatala idején rendíthetetlen híve volt mind a katolicizmusnak, mind az udvarnak. A püspököt a bécsi irgalmas-rendiek Szent Barbara tiszteletére felszentelt templomában helyezték örök nyugalomra.⁵⁴

A püspök nem sokkal rosszullete előtt végrendeletet vagyónáról, illetve utódjául rokonát a lengyelországi örmény unitus Stephano Stephanowicz Roska (1670–1739) címzetes hymeriai püspököt jelölte ki.⁵⁵ Ugyanakkor halálával az örmény unitus püspöki hivatal megüresedett. Az Apostoli Szentszék ugyan többször is tárgyalta Roszka erdélyi jelöltségét, de a magyar katolikus egyház kérésére végül a kinevezéstől elálltak.⁵⁶ Így az erdélyi örmény unitusok főpásztor és vezető nélkül maradtak.

Oxendio Virziresco püspök 1715-ben bekövetkezett halálával az erdélyi örménység történetének egy fontos korszaka zárult le. A szentszéki levéltárak még mindig nagyszámú kiadatlan iratanyagot őriznek az erdélyi örmény egyház további sorsáról. Az erdélyi ör-

7. Stephano Stephanowicz Roska (1670–1739) stanislawowi örmény katolikus prépost Tobia Augustionowicz lembergi érsek megbízásából 1729-ben Erdélybe érkezett apostoli vizitációra. Ez alkalommal több plébániai kongregációt (*elbayrowt'wn*) alapított. Az 1729-es erzsébetvárosi Világosító Szent Gergely társulat alapítólevelének utolsó oldalán aláírását láthatjuk (balra fent).

mény püspöki szék betöltése körül kirobbant viták, az egyházi joghatóság körüli feszültségek, az erőszakos latinizáció és az 1721-ben felállított fogarasi unitus román püspökséggel fennálló kapcsolatok mind-mind azt jelzik, hogy az erdélyi örménység egyháztörténete

korántsem zárul le az egyházi unió, vagy Oxendio püspök tevékenységének kutatásával. Ez utóbbiakat pedig az 1715 utáni időszakra vonatkozó szentszéki levéltári források feltárása mellett kizárólag újabb forráscsoportok bevonásával lehetséges a továbbiakban kutatni.

JEGYZETEK:

- ¹ A püspök neve többféle formában fordul elő a szakirodalomban. Jelen tanulmányban a Virziresco formánál maradtunk, annak okán, hogy maga a püspök szinte mindig ezzel a névformával írta alá leveleit.
- ² Erről lásd NAGY Kornél, *Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715)*, Történelmi Szemle, 51(2009), No. 1, 91–125.; Uő, *The Catholicization of Transylvanian Armenians (1685–1715). Integrative or Disintegrative Model? = Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*, eds. Agnieszka BARSZCZEWSKA, Lehel PETI, Cluj-Napoca, 2011, 33–56.; Uő, *Az erdélyi örmények katolizációja. 1685–1715*, Budapest, 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- ³ Erről többek között lásd bővebben: Nina GARSOÍAN, *L'église arménienne et le Grand Schisme d'Orient*, Lovanii, 1999 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 574, Subsidia Tomus, 100); Igor DORFMANN-LAZAREV, *Arméniens et byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe orthodoxe*, Lovanii, 2004 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 609, Subsidia Tomus, 117) 96–130.
- ⁴ Lásd erről Krikor H. MAKSODIAN, *Armenian Church, Doctrines and Councils. In. Dictionary of the Middle Ages. Aachen–Augustinism*, ed. Joseph R. STREYER, I, New York, 1982, 498–502.; Aristeides PAPADAKIS, John MEYENDORFF, *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*, ford. BÓDOGH-SZABÓ Pál, Bp., 2002 (Varia Byzantina – Bizánc Világa, 6) 163–174.
- ⁵ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o de „Propaganda Fide”, Róma (= APF) Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Moldavia Vol. 1. 155r–156v.; uo. Vol. 2. Fol. 41r–46v.; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.) Cod. 15. Pag. 248. uo. Cod. 16. Pag. 33.; uo. Cod. 21. Pag. 81–82.
- ⁶ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 378r–381v.
- ⁷ APF SC Fondo Moldavia Vol. 2. Fol. 126r–127r., Fol. 134r–135v.
- ⁸ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 418r.; Erről lásd még Gregorio PETROWICZ, *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, III, 1686–1954, Roma, 1988 (Studia Ecclesiastica, 17 – Historica, 10), 81–82.
- ⁹ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 462r–v., Fol. 434r–v., Fol. 498r.; Stepanos ROŠKAY, *Žamanakagrut'wn kam tarekank' ekelec'akank' [Kronológia, avagy egyházi évkönyvek]*, kiad. Hamazasp OSKEAN, Vienna, 1964, 185.
- ¹⁰ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 468r–469v.
- ¹¹ Erről lásd bővebben az alábbi szakirodalmat Gregorio PETROWICZ, *L'unione degli Armeni in Polonia con la Santa Sede (1626–1681)*, I, Roma, 1950 (Orientalia Christiana Analecta, 135)
- ¹² APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 469v.
- ¹³ Ezt csak Minas püspök halálát követő években (1693, 1695, 1700) készült dokumentumok írták le. Ez utóbbiakról pedig a közelmúltban derült ki, hogy értesüléseik nem hitelesek. APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) Vol. 537. Fol. 418r–v.; Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma (= ARSI) Fondo Austria. Historia. Vol. 155. Fol. 81v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32.; uo. Cod. 21. Pag. 82.; uo. Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK Collectio Kaprinayana, A. Cod. 11. Pag. 112.; MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., 2009 (TDI Könyvek, 8) 222.; Erről lásd még legújabbban: Kornél NAGY, *Did Vardapet Minas Tokbatetsi*, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?, Haigazian Armenological Review 31(2011), 427–442.
- ¹⁴ APF SOCG Vol. 532. Fol. 456r–457r.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC) Vol. 76. Fol. 33r–34r., Fol. 90v–91r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 13r–v., Fol. 374r–375v.; Archivio Segreto Vaticano, Vatikánváros (= ASV) Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV) Vol. 196. Fol. 219r–220r.
- ¹⁵ APF Collegio Urbano Vol. 3. Fol. 472r–v.
- ¹⁶ APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC) Vol. 59. Fol. 165r–169r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r.; uo. Vol. 506. Fol. 66r.; APF Congregazioni Particolari (= CP) Vol. 29. Fol. 610r–v., Fol. 630r–631v., Fol. 651r.; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 36v–38r., Fol. 102r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 251.; uo. Cod. 16. Pag. 34.; uo. Cod. 21. Pag. 77.; uo. Cod. 21. Pag. 82.
- ¹⁷ APF CP Vol. 29. Fol. 644r., Fol. 645r–646v., Fol. 647r–v., Fol. 648r–v.; Kornél NAGY, *Two Letters of the Armenians in Transylvania to the Holy See from 1689*, Revista Arhivelor–Archives Review 86(2009), No. 2., 226–243.
- ¹⁸ APF Acta SC Vol. 60. Fol. 78r–81v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 7r–8v., Fol. 22v–23r., Fol. 129r–132r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 51r., Fol. 69r., Fol. 82r–83v., Fol. 86r–87v., Fol. 100r., Fol. 129r., Fol. 174r.; Wardanoviczról lásd még röviden: PETROWICZ, *La chiesa armena...*, i. m., 92–93.
- ¹⁹ APF Acta SC Vol. 60. Fol. 125r–127v.; APF SOCG, Vol. 507. Fol. 87r–88v., Fol. 89r., Fol. 90r., Fol. 91r–v., Fol. 92r., Fol. 93r–94v.; uo. Vol. 509. Fol. 112r–v.
- ²⁰ APF CP Vol. 29. Fol. 613r–v., Fol. 628r–629v.

- ²¹ APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165r–169r.; uo. Vol. 60. Fol. 14r–19v.; APF SOCG Vol. 510. 94r.; uo. Vol. 512. Fol. 179r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 215r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; uo. Cod. 16. Pag. 34.; uo. Cod. 21. Pag. 83.
- ²² APF SOCG Fol. 506. Fol. 61r–v., Fol. 63r–64r.; uo. Vol. 507. Fol. 87r–88v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 80v–81r., Fol. 82r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 221r.; Christophorus LUKÁCSY, *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, 1859, 70.; PETROWICZ, *La chiesa armena...*, *i.m.*, 94–96.
- ²³ APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87r.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 65r–v., Fol. 74v–v., Fol. 86v–87v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 140r., Fol. 146r–v.; Prímási Levéltár, Esztergom (= PL) Archivum Vetus Ecclesiasticus (=AEV) Sub Primatae Széchényi (= SPSZ) No. 273/4.2.; Lásd még ROŠKAY, *i.m.*, 187.
- ²⁴ APF CP Vol. 29. Fol. 636r–v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 129r–132r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 221r.
- ²⁵ Erről lásd GALLA Ferenc, *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, s.a.r. FAZEKAS István, Bp.–Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, 2) 256–286.
- ²⁶ APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 134v.
- ²⁷ APF Acta SC Vol. 51. Fol. 81r.; Fol. 154r–v., Fol. 232r., Fol. 255v.; APF SOCG Vol. 490. Fol. 110r.; uo. Vol. 492. Fol. 313r.; uo. Vol. 493. Fol. 30r+31v., Fol. 376r+377v., Fol. 378v., uo. Vol. 497. Fol. 335r.; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 42r., Fol. 54v.
- ²⁸ APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87r.
- ²⁹ APF SOCG Vol. 512. Fol. 178r–v., Fol. 179r., Fol. 180r+183r., Fol. 181r+186v.; Erről bővebben lásd: NAGY Kornél, *Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. Az 1693. évi Fidelis relatio*, Történelmi Szemle, 50(2008), No. 2., 251–285.; Uő, *Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből*, Történelmi Szemle 53(2011), No. 2., 283–313.
- ³⁰ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 263r.
- ³¹ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 262r., Fol. 265r–v., Fol. 266r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.; ELTE EKK Res Transilvanica (= G) Cod. 522. Fol. 96r.; PL AEV SPSZ No. 274/4.1., No. 274/8.3., No. 274/8.4.
- ³² APF Acta SC Vol. 63. Fol. 68r–70v.
- ³³ APF Acta SC Vol. 65. Fol. 263r–266v.; APF SOCG Vol. 514. Fol. 495r–496v., Fol. 499r–v., Fol. 500r–v., Fol. 501r–v., Fol. 502r.; APF Lettere SC Vol. 82. Fol. 100r–v., Fol. 110v–111r., Fol. 119r–v., Fol. 147r–v.
- ³⁴ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 522r–v., Fol. 523r–v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 159r–160v.; Erről még bővebben lásd: NAGY Kornél, *Az Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény egyházi viszály története (1697–1700)*, Századok, 143(2009), 945–974.
- ³⁵ ASV ANV Vol. 196. Fol. 177r+180v.
- ³⁶ APF SOCG Vol. 529. Fol. 272r–273v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 160r–161v., Fol. 163r.
- ³⁷ APF SOCG Vol. 532. Fol. 449r., Fol. 459r–v.; ÉBLE Gábor, *A szamosújvári Verzár család*, Bp., 1915, 15.
- ³⁸ APF Acta SC Vol. 69. Fol. 108r–v.; APF SOCG Vol. 532. Fol. 434r–440r.
- ³⁹ Valódi neve Csete István volt. Erről lásd: APF SC Fondo Ungheria e Transilvania Vol. 3. Fol. 46r.–52v.; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. (1572–1717.)*, ed. György István TÓTH, IV, Róma–Bp., 2005 (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes, 4), 2923–2931.
- ⁴⁰ Valódi neve Merczis Tamás volt. Erről lásd: MOLNÁR, 13. jegyzetben *i.m.*, 225–248.
- ⁴¹ APF SOCG Vol. 532. Vol. 466r., Fol. 467r–468r., Fol. 469r., Fol. 470r–471v., Fol. 472r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 192r–v., Fol. 194r–v., Fol. 195r–v.
- ⁴² ASV ANV Vol. 196. Fol. 203r–v., Fol. 204r., Fol. 206r–v.
- ⁴³ APF SOCG Vol. 532. Fol. 461r–463v.
- ⁴⁴ APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103r–105r., Fol. 341r–345v.; APF Acta SC Vol. 71. Fol. 177r–179v.; uo. Vol. 72. Fol. 237r–240v.; uo. Vol. 73. Fol. 41r–v.; APF SOCG Vol. 535. Fol. 346r–v., Fol. 347r–350v., Fol. 352r–v.; uo. Vol. 537. Fol. 412r–414v., Fol. 416r–417r., Fol. 418r–419v.; uo. Vol. 539. Fol. 180r., Fol. 182r–183v.; uo. Vol. 545. Fol. 243r., Fol. 244r–v., Fol. 245r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 613r–614r., Fol. 615r–v., Fol. 670r., Fol. 708r–v., Fol. 709r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. Pag. 8. Pag. 61.
- ⁴⁵ APF SOCG Vol. 558. Fol. 20r–v., Fol. 21r–22v., Fol. 23r.; uo. Vol. 572. Fol. 278r–280v.; APF Lettere SC Vol. 96. Fol. 29r.; Magyar Országos Levéltár (= MOL) II. Rákóczi Ferenc Fejedelmi Levéltára (= G 16) I. 2. d. No. 520.; MOL Fejedelmi Kancellária Levéltára (= G 19) II. 2. e/A.
- ⁴⁶ APF Acta SC Vol. 77. Fol. 279r–280v.; APF SOCG Vol. 559. Fol. 570r–v., Fol. 571r., Fol. 574r., Fol. 575r–v.
- ⁴⁷ APF SOCG Vol. 520. Fol. 286r–287r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 268r.
- ⁴⁸ APF SOCG Vol. 525. Fol. 111r–v., Fol. 112r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 406r–v., Fol. 407r–v.+ 410v., Fol. 408r–409v., Fol. 411r–v.; Fol. 434r.; ANV ASV Vol. 196. Fol. 152r.; MOL Gubernium Transilvanicum Levéltára. Ügyiratok (= F 46) 1698: 238.; ÉBLE, *i.m.*, 16.
- ⁴⁹ APF Acta SC Vol. 82. Fol. 144r–147v.; APF SOCG Vol. 580. Fol. 560r–565v.; MOL Erdélyi Fiskális Levéltár (=F 234) XII ½. Fasc. 2. Litt. A.; Legújabbán lásd erről: BERNÁD Rita, KOVÁCS Bálint, *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtő Levéltár. Repertórium*, Bp.–Gyulafehérvár–Leipzig, 2012 (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 4), 23–38.
- ⁵⁰ APF Acta SC Vol. 82. Fol. 443r–v.; APF SOCG Vol. 583. Fol. 211., Fol. 212r.
- ⁵¹ APF SOCG Vol. 598. Fol. 267r–v.
- ⁵² APF Acta SC Vol. 85. Fol. 170r–v., Fol. 582r.; APF SOCG Vol. 598. Fol. 264r., Fol. 265r–266v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 6. Fol. 544r–545v., Fol. 552r–553v., Fol. 588r.; ROŠKAY, 9. jegyzetben *i.m.*, 197–198.; PETROWICZ, *La chiesa armena...*, *i.m.*, 103.
- ⁵³ APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 57r–58v.
- ⁵⁴ APF SOCG Vol. 598. Fol. 265r–266v.; APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 57r–58v.
- ⁵⁵ BÁRÁNY Lukács, *Verziurescul Auxendius III*, Arménia 4(1888), No. 5., 139–141.
- ⁵⁶ APF Acta SC Vol. 85. Fol. 582r.; APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 231r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 6. Fol. 642r–643v.